

В І К Т О Р
П Е Т Р О В
(В. ДОМОНТОВИЧ)

ПАНТЕЛЕЙМОН
КУЛІШ
ЖИТТЯ І ТВОРЧИСТЬ

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2024

КУЛІШ-ХУТОРЯНИН

*Теорія хуторянства і Баївщанський епізод
1853–1854 рр.*

Ми хочемо докладніш освітлити ці роки 1853–1854-й, бо саме ці роки одкривають нам цілком нову й характерну сторінку в житті й особі Куліша. В ці роки Куліш робить першу в своєму житті спробу «хуторянитись». Куліш-хуторянин — ця тема має для нас особливий інтерес, бо вона нам розкриє, як в умовах Миколаївської реакції виникла й поширилася ідея хуторянства, дасть нам спромогу з'ясувати деякі риси соціального обличчя нашого письменника.

Звільнившись з Тульського свого заслання, Куліш оселився у Петербурзі, сподіваючись, що зможе повернутися на ті шляхи широкої літературно-громадської діяльності, що ними він ішов до катастрофи 1847-го року. Та після трохи чи не трьохрічної боротьби мусів був він визнати, що боротися далі — несила. «Что дѣлать, — писав він до свого родича Мик<оли> Дан<иловича> Білозерського про себе, — если онъ безсиленъ боротся съ эгоистическимъ духомъ вѣка?» Коли негативна царська резолюція «не призводить» (у чин) поклала край будь-яким надіям на дальший службовий рух, сподіванкам дістати чин («А чин, — як зазначає Куліш у своїй автобіографії, — тоді багато значив», був, сказати, посвідкою громадської рівноправности), підо впливом розчарування в Петербурзі й петербурзькій журналістській діяльності, в Куліша остаточно виникла й оформилася мрія про хутір. Випробувавши всі шляхи й усі можливості, що давало велике

місто, і не задовольнившись тим, чого йому пощастило досягти в Петербурзі, Куліш переніс свої надії з столиці на провінцію, з міста на глухе хутірське життя. «Мнѣ нечего ожидать отъ службы, къ которой я не способенъ [1].

У меня въ запасѣ остался только одинъ ресурсъ — мои литературныя способности. Если я тутъ ничего не возьму, тогда мнѣ остается только зарабатывать собственными руками (съ небольшимъ пособіемъ головы) кусокъ насущнаго хлѣба и провести остатокъ жизни въ чтеніи лучшихъ писателей. Въ Полтавской губерніи находится для насъ хорошій кусокъ земли, который я прѣобрѣту въ этотъ прїѣздъ, устрою хуторъ и заживу отшельникомъ» (Лист 9. IV. 1853).

Думка про хутір була висновком розчарування в місті, свідомости краху своїх службових і журналістських змагань, свідомости своєї безсилости. Вона була висновком ліквідаторських настроїв. Розчарований у своїх петербурзьких спробах і досвідах, Куліш поклав зробитися хуторянином. Він давно вже мріяв про мирну тишу хуторянського життя і давно збиравсь, кинувши Блатенськ (так він, за О. М. Бодянським, називав Петербург), переїхати назавсіди на Україну, щоб там оселитися.

«Я едва живу отъ нравственной усталости», — писав Куліш 9-го травня з Петербургу. «Я изнемогаю отъ срочныхъ работъ», — казав він ще раніш 15-го квітня. Місто стомило Куліша. Його пригноблювала боротьба за існування, що йому доводилося провадити в Петербурзі. «Тамъ я покупалъ свое существованіе цѣною изнурительныхъ трудовъ». Він виступає з цілою обвинувальною промовою проти міста, міського життя, де кожен ступінь треба брати з бою. Він говорить про вигадливість штучну й неприродню міської людини, про почуттєву переобтяженість її серця й фальшиву цивілізацію. «Въ городахъ и особенно въ большихъ городахъ, гдѣ люди оспариваютъ другъ у друга каждый шагъ и на нѣсколькихъ

квадратныхъ сажняхъ строятъ тысячи своихъ затѣй, от-
рекшись отъ простой природы, вытѣснивъ ее совершенно
душною цивилизаціею, человѣкъ никогда не добудеть этого
чувства изъ-подъ груза разныхъ и разныхъ ощущеній, бре-
менящихъ его сердце. А поэтому необходимо возвращаться
иногда къ первобытной дикости и суровости души, убѣгать
хоть на краткое время

*На берега пустынныхъ волнъ,
В широкошумныя дубравы».*

Протест проти реакційної політики Миколаївського уря-
ду, що його важкий гніт аж надто гостро відчував на собі
Куліш як неблагонадійна людина, що перебуває під догля-
дом поліції, цей протест у Куліша набуває не так політичних
рис, як морально-філософських. Невдоволення з політич-
ного ладу обертається в нашого письменника на широку за-
гально-культурну проблему взаємовідносин міської цивілі-
зації й простої природи.

Обвинувачення проти міста в Куліша — це Пушкінські
інвективи Алеко, що вже читав у свій час Чадаєвські «Фі-
лософічні листи». Антиурбаністичні, антипетербурзькі на-
строї лишаються у Куліша аполітичні. Тільки пізніш у «Ли-
стах з хутора» він зробить з цих настроїв широку громадську
програму [2], а тепер, року 1853–4-го він не зв'язує своїх ін-
дивідуальних почуттів з подібними почуттями суспільства.
Його *taedium urbis*, як воно відбилося у листах, це його влас-
ний особистий настрій. Своє ставлення до петербурзької
дійсности Куліш формулує, не виходячи за межі тверджен-
ня, типового для Гоголя: «Городъ пошль». Стоячи на ґрун-
ті цих пізніших, 30–40-х років ХІХ-го віку, рецепцій русо-
їстських ідей, Куліш проповідує філософію відходу з міста
й тікання в природу, звільнення людини від ваги почуттів,
що їх породжує велике місто, й повороту «къ первобытной

дикости и суровости души». В місті Куліша охоплює своєрідна ностальгія, і він у листах своїх оповідає про те, як нудиться за природою. «Не умѣю Вамъ разсказать, какъ я тосковалъ по своимъ густымъ, широко-шумнымъ дубровамъ, глядя на жидкія березы, на печальныя ели петербургской тундры» (1853, червня 26).

3 Петербургу року 1853-го Куліш збиравсь виїхати 20-го травня: про це сповіщав він як О. М. Бодянського [3], що в нього звичайно спинявся у Москві, так і тещу свою в Мотронівці [4]. Та виїхати 20-го не пощастило, бо брат Кулішевої дружини, Віктор Михайлович Білозерський, що служив у Петербурзі й мав укупі з Кулішами їхати на Україну, людина млявої та інертної вдачі, «Фабій Кунктаторъ», «колосъ нравственной инертности», як каже про нього Куліш, затримав своїми зборами їх від'їзд аж до 24-го [5].

28-го травня Куліш писав з Москви до М. Д. Білозерського: «Въ Москвѣ мы уже дня четыре. Такъ время летитъ и такъ весело намъ — каждому по своимъ причинамъ, что не хочется выѣзжать, но все таки мы выѣдемъ въ означенное время. Викторъ съ Над<еждой> Мих<айловой> гоститъ у Сорокиныхъ; мы у Бод<янского>. Третьяго дня они обѣдали здѣсь, а вчера — мы тамъ».

Куліш з Москви виїхав у призначений день 29-го травня, та на дорозі вже коло Тули, карета, покуплена в Москві в каретника Ілліна за дорученням од М. Д. Білозерського, «дала двѣ ужаснувшія насъ трещины» (лист з Тули 3-го червня). І Кулішеві вдвох з Вікт<ором> Мих<айловичем> довелося повернутися до Москви. Приїхали до Москви 4-го в четвер, і Куліш зупинивсь, як і вперше, у О. М. Бодянського (про це є зазначка в щоденникові останнього [6]. Здобувши гроші за повернений каретникові екіпаж, Куліш з Вікт<ором> Мих<айловичем> виїхали в неділю 7-го червня до Мотронівки.

МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ ПРИЯТЕЛЮВАННЯ КУЛІША Й ШЕВЧЕНКА р. 1856–1857-го

Катастрофа 1847-го року перериває зносини Куліша з Шевченком. Час від 47-го року аж до повороту поета з заслання це, до певної міри, порожнє місце, *tabula rasa*, що на ній зовнішні умови, обставини доби не дозволили майже жадної літери накреслити. Як загальне правило, під час Шевченкового заслання не тільки Куліш, але й інші Кирило-Методіївці, Костомаров, Василь Білозерський тощо, з Шевченком не листуються. В ці роки імена інших кореспондентів надписував поет на адресах своїх листів: М. Лазаревського, Бр<оніслава> Залеського, Сераковського, С. Артемовського, Осипова...

Роки заслання, коли Шевченко в своїх скорботах хтів рівняти себе до великого флорентинського вигнанця, що пізнав, який то гіркий хліб на чужині і які круті східці чужих ґанків, — ці роки вигнання не були для Шевченка роками його листування з Кулішем. Шевченко жалівся, що його забули, й проповідував закоханість у самоту... Можливо, що він мав рацію жалітись. Можна сперечатись, чому це так сталося та які причини до цього призвели, але все ж лишається безперечним фактом, що приблизно до 1856-го року в Кулішевому листуванні дуже рідко трапляються згадки за Шевченка. (Тільки після 1855-го р., після смерти Миколи 1-го й упаду Севастополя, коли різка позначилася зміна в державному й громадському житті, а в зв'язку з тим почалася смуга

широких ліберальних реформ, тільки тоді все частіш і частіш то в тому, то в іншому з листів, що їх так багато завжди писав Куліш, починає, поруч інших імен, стріватись також ім'я Шевченка.

Правда, згадки за поета, що ми їх стріваємо з початку 1856-го р. в Кулішевих листах, уривчасті й побіжні; вони випадкові й епізодичні, хоча в епізодичності своїй і постійні. Це, переважно, одна-дві фрази, коротеньке повідомлення, минуций натяк, інформаційне зазначення, не так перевірений факт, як переказана чутка, часом ненапевне висловлена сподіванка, іноді стурбоване побоювання за вигнанця, піднесене захоплення перед поетом, ліричний вечірній сум, що його нав'язано читанням Шевченкових віршів. Хоч які уривчасті ці два-три випадкові рядки, що в них, між іншими новинами, Куліш вважає необхідним дещо сказати також і за Шевченка, ці уривчасті повідомлення раз-у-раз повторюються. Їх уривчастість зрозуміла: в Куліша поза Шевченком були питання й справи, що на них він у першу чергу зосереджував свою увагу. У нього було надто негайних справ, надто різних кореспондентів, щоб він віддавав багато уваги самому Шевченкові. Але, намагаючись сконцентрувати навколо себе український громадський рух, зібрати всіх, що цікавляться проблемою української «людности», Куліш вводить, як необхідну передумову цієї сконцентрованости, також, між іншим, і увагу до Шевченка. Згадки за поета, як ми вже зазначили, коротенькі й випадкові, хоч більш-менш і постійні. Так було року 1856-го до повороту Шевченка з заслання.

Після повороту Шевченка з заслання, коли перед Кулішем, як громадською людиною, стала проблема громадського використання Шевченка, Куліш поставив перед собою певне завдання зв'язати свій шлях і шлях Шевченків у щось єдине, а, зв'язавши, взяти на себе відповідальність за напрямок Шевченкової поетичної творчости. Куліш усвідомлював собі

це своє призначення піднести поезію Шевченкову на ступінь незрівняної досконалості й готувався до того. Шевченко для Куліша — «великий поет», «найбільший на всю Слов'янщину», але поет, що його належить інструктувати й застерігати, опрацьовувати й переробляти. Ще року 1846-го, в великому листі до Шевченка, Куліш, даючи «строгую рецензію» на «несравненные создания» поета, «решительный тон советов» своїх пояснював бажанням, щоб «Украина имела поэта, который бы всему свету сказал за нее свое могучее слово» [84]. Твори Шевченка, на думку Куліша, належать не тільки Шевченкові, вони належать Україні й вічності. Вони — громадське діло, діло всього народу, здобуток нації, а тому й він, Куліш, не тільки має право «втручатись і вимагати», але й повинен радити, «рішучі» поради давати, вказувати поправки й зазначати переробки. У Куліша антиіндивідуалістичні погляди на мистецтво. «Ваши создания, — писав він р. 1846-го в згаданому листі до Шевченка, — принадлежат не одним Вам и не одному Вашему времени; они принадлежат всей Украине и будут говорить за нее вечно. Это дает мне право вмешиваться в дела Вашей фантазии и творчества истребовать от них настоятельно, чтобы они довели свои создания до возможной степени совершенства» [85]. Цей погляд на творчість Шевченкову як на всенародню власність і на своє право як на право удосконалювати її, а тому й втручатись і вимагати змін і поправок — погляд цей зберігся й року 1857-го. «Коли у тебе, — писав Куліш у листі 22-го грудня 1859 р., — є гарні вірші, то пришли перше мені, щоб пішло воно з моєї руки» [86]. Шевченко поділяв цей погляд Кулішів, ішов йому назустріч, віддавав свої твори «на руки» [87] Кулішеві. Куліш культивує ідеал всенародньої безособової творчості, в згоді з цим він і на Шевченкову поетичну діяльність дивиться як на спільну, колективну, громадську справу. Він дивиться на Шевченкові твори, як сліпі кобзарі, як народ

дивиться на пісню: пісня належить загалові, вона безіменна; народня творчість не визнає особи автора, авторського «я», а тільки спільне, колективне «ми». Розвинувши думку, що твори Шевченка повинні йти з його руки, що вони повинні з'являтися в друкові внаслідок спільного їх опрацювання, Куліш пише: «Почали ми з тобою велике діло». Велике Шевченкове діло — спільне діло й одне діло [88]. Шевченко був для нього не тільки «я», особа, Шевченко як Шевченко, але «ми», людина громадського призначення, людина не своєї, а «людської» долі [89]. Геніяльність геніального поета — це геніяльність геніального народу. Не сам поет підіймається вгору, а дух народу підносить його. Слово поета не його слово: це слово всього народу, проглаголане вікам; поет тільки посередник між народом і вічністю. Виходячи з цих принципів, Куліш індивідуальну долю Шевченкову розглядав поза Шевченком. Як у мистецьких питаннях, так і в життєвих, він заперечував «я» задля вічного й всенароднього. Долю особисту поета він розглядав з погляду громадського її значіння й всенародньої її цінності; поет не має права улаштувати своє життя як своє, не має права дбати про життєву улаштованість свою. Тому-то так і розійшлися в своїх порадах Куліш і Костомаров, коли р. 58-го почули, що Шевченко збирається одружитися. Куліш завжди був резонер, а тому іноді й прихильник педантичної абстрактності; він був те, що звать — ідеолог, людина системи й розрахунків, людина формул і тез. Ставлення до Шевченка він укладає в формулу: NN — великий поет; як великий поет, він не має права на особисту долю; великий поет, він мусить дбати про вічне і приносити в жертву вічному свою життєву улаштованість. «Засмутив ти мене, брате, сказавши, що хочеш одружитись. Не гарну ти пору вибрав; не вийшов на простий шлях... А в мене була така думка, щоб тебе за границю спровадити, і щоб ти ширше по світу поглянув. Ся думка була у мене

і в 1847 році, — так тогді Микола не дав доброго діла вчинити, а тепер, мабуть, якась Маруся, чи Одарка, чи Ганна стане на твоїй дорозі. А не багато тобі й треба, щоб... вчинитись великим поетом на всі вічні роки» [90]. Ось принцип розв'язання питань: віки й народи!.. Шевченкове призначення — «вчинитись великим поетом на всі вічні роки». Звідци й треба, за Кулішем, виходити, роблячи той чи инший крок у житті. В пораді Куліша є логіка передупевненої думки. Він дивиться на це питання *sub specie aeternitatis*; в його порадах відчуваються відгуки Карлейлевого культа героїв. Героїчність жертвна, і героїчної жертви вимагав Куліш од Шевченка. Костомаров звичайний і простий: Шевченко для нього людина, що їй ніщо людське не чуже. Він розуміє, чого варта мрія про спокій в душі натомленого блуканнями вигнанця. «Хоть би на старості літ, після такої глибокої, гіркої коновки лиха, трохи одпочити душею», — ось Костомаров з своєю доброзичливою й добросусідською порадою: «Далебі, дуже-б добре зробив ти, мій друже єдиний, коли б оженився» [91]. Ми навмисне торкнулися матеріялів кінця 57-го й початку 58-го років, які, власне кажучи, виходять за рямці нашого дослідю, щоб показати, в яких формулах висловив Куліш своє ставлення до Шевченка. Стверджуючи примат «народу», ставлячи «ми» вище над «я», підкреслюючи призначення Шевченка як призначення героя, «великого, вічного поета» з усіма висновками, що звідциля виходять, Куліш дивився на себе як на людину, що через нього і в ньому, за його допомогою, повинно здійснитись призначення Шевченкове: «щоб пішло воно з моєї руки». Ще ж бо року 44-го Куліш мріяв з'єднати свою й Шевченкову долю в єдине «ми» і, повторюючи слова Хмельницького: «Тим і сталась, каже, страшенная козацькая сила, що у вас, панове молодці, була воля й дума єдина», він писав за себе Тарасові: «Об міні будь певен, що вже я не грітимусь даром коло твого куреня; чи дровець, то

й дровець принесу; чи пшона на кашу, то й пшона придбаю; сказано — що Бог послав» [92]. Через Шевченка сподівався Куліш розкрити себе, свою душу й душу українського народу.

Ці попередні, вступні уваги кидають певне світло на ті уривчасті відомості, що їх подає Куліш в своїх листах р. 56–57-го. Головна тема цих уривків — надія на поворот поета з заслання. Коли б Шевченко повернувся на батьківщину, «отоді б, — пише Куліш 24 липня 1856 р. в листі до В. В. Тарновського, — отоді б то в нас на Україні зійшло серед ночі сонце!». «Серед ночі сонце» — ось для Куліша міра й межа оцінки Шевченка.

56-й і 57-й роки — роки піднесених надій і збільшених чекань. Почувалося, що наближається нова доба, доба відродження й визволення. Одночасно з збільшенням надій на загальну, як тоді казали, «еманципацію» збільшувалась надія також і на еманципацію Шевченкову, а разом з тим зростала й кількість інформацій та згадок за Шевченка в Кулішевому листуванні. Коли в попередні роки ми майже не стріваємо імени Шевченкового в листах Куліша, то 56-й рік уже на самому початку своїм приносить із собою ім'я поета.

Так, в листі з Київа на Чернігівщину, 3-го січня 1856-го року, Куліш, закінчивши переказувати новини за видання «Русской беседы», за складання другого тому «Записок о Южной Руси», друкування «Южно-русских летописей», висловивши своє розчарування в спробах господарювати на хуторі, що їх він робив р. 54-го та 55-го («это была самая неудачная проба»), Куліш в *post-scriptum*'і, в кінці листа, наводить текст віршів:

ПУСТКА

*Заворожи міні, волхве,
Друже сивоусий;
Ти вже серце запечатав,
А я ще боюся...*

*Боюсь погорілу
Хату руйнувати,
Боюся, мій голуб,
Серце заховати.
Може, вернеться надія
З тією водою —
Цілющою, живущою
Дрібною слізою;
Може, вернеться ізнову
В пустку зимувати
І натопить, і нагріє
Погорілу хату;
І натопить, і нагріє,
І світло засвітить;
Може, ще раз прокинеться
Мої думи-діти.
Може, ще раз посумую,
З дітками поплачу,
Може, ще раз сонце правди
Хоч крізь сон побачу! [93]*

Навівши цього вірша, Куліш підписує: «А вже ж не хто!» і робить до того примітку: «От лихо! Ще подумаєте, що се я! Се Тарас».

Другу згадку за Шевченка ми знаходимо в листі до Олекса<андра> Олекса<андровича> Навроцького. Ми дозволимо собі навести цього листа в цілому, бо тут Куліш вводить нас у життєве оточення, що утворилося для колишніх діячів братства в ці роки. «Александрю Александровичу Навроцькому. У Измайловского моста, в доме Тарасова» Куліш писав 29-го лютого 1856 з Москви до Петербургу: «Оттак, шановний друже! Нема коло вас близько моєї господині, то й не знаєте Ви, що зо мною діється. До неї бо пишу щодня, посылаючи

два рази на тиждень, так знає вона, небога, «почому хліб і сіль почім» у Московщині. Коли б догадалась, да й Вам дещо повиписувала з моїх листів; а то не в моготу мині на всі сторони розсцлаться. Зустрівсь я з Костомароу в Бодянського. Поти, божевільний, нидів над книжками у Публичній, поки от в очах йому потемніло; так прогнали його лікарі у Саратов аж на три місяці, да ще щоб нічого й не читав, а то притьмом осліпне. Друкуватиме у Отечественних історію Богдана Хмельницького; готувиться писать зуполную історію Южной Русі; а тепер лагодиться до биту Московського люду у XVI і XVII віці. Ні що не зламало його духовної сили, да коли б видержало тіло! Ох, лихо! Всім так пришлось, як тому Палієві в Сибірі. Зледащав же я, понурий, стареньким здаюсь! А після нас не буде нас; будуть люде, да не ми. Про Перебендю ні слуху, ні духу. Из Костомари зняли запрет, да мало з його користи, бо мішаються в писательське діло і темним своїм розумом указують поправки. Нехай їй цур, такий волі! Руська Бесіда не ладиться, бо московські «со пақы» уперлись на своїх статтях, що ... (не розбір<ливо>) сували ще для Московського Сборника. Навряд чи їм дозволять. Этнографический (=Сборник; Зап<иски> о Ю<жной> Р<уси>) цензор пропускае да не выпускае, бо «ніколи й борщу хльобнуть, ніколи у смак заснути». Може днів через чотири получу тай махну у Блатенськ друкувати. Одмін гарних нема, а так тільки зробилось легше. Москалі знай вигукують против мира. Да чутно, що і по других городах і пригородах народ кричить: «Ще не всі ми перебиті!». Вибачайте на більше, добродію, бо дуже ніколи. Ваш душею П. Куліш. Кланяюсь Федору й Микиті, любим землякам моїм. 1856, февр. 29. Москва.

В цей саме час Куліш працював над виданням «Записок о Южной Руси», що за цензурні митарства з ними він і згадує в тільки-що наведеному листі до Навроцького. Ще 3-го січня в листі до Мик<оли> Дан<иловича> Білозерського (про

цей лист ми казали вище) Куліш писав: «Составляю 2-й том Записок. 1-й отправлен в цензуру. Если пропустят, то к весне напечатаю, а 2-й пошлю в цензуру». Як відомо, в «Записках» Куліш надрукував Шевченкову «Наймичку» [94]. Хоч цю поему Куліш надрукував був анонімно, як твір, що його знайдено випадково в альбомі панночки-хуторяночки, твір невідомого автора, але завжди могла виникнути небезпека, що авторство Шевченкове одкриють і тоді це пошкодить поетові і справі його повороту з заслання. Такі саме застереження висловив В. В. Тарновський, і Куліш у листі від 6-го червня 1856-го р. заспокоював його: «Не одвітував я вам про Ш<евченка>. Не бійтесь, лиха йому не заподіємо, а хіба допоможемо, бо тепер не так дивляться на громадський суд, як колись перше дивились: тепер бажають ізгожуватися з ним, а не против шерсти гладити; бо за основу взято, що пани для людей, а не люде для панів. Ще ж і то скажу вам, що воно вийде у світ коли то ще, — хіба аж ік Покрові, або к Різдву; то що ж воно йому завадить» [95]. І коли 24-го липня того-ж року Куліш сповіщав Тарновського, що 1-й том «Записок о Южной Руси» закінчено друком і його тепер «ізшивають», одночасно він, наприкінці листа, писав: «Закінчаю ж мій коротенький лист потішною звісткою, що есть певна надія визволити із неволі нашого Перебендю. Будуть стараться про се в праведного царя під час коронації усякі шановні і високоповажніи люде. Отоді б то в нас на Україні зійшло серед ночи сонце» [96].

«Серед ночи сонце!» Що тут нема прибільшення, що це не тільки порожня фраза, гіпербола й високий стиль, а вираз того, що Куліш дійсно відчував, це видно з його листів, що їх він влітку 1856 року писав до дружини, коли поїхав на відпочинок з Петербургу на Україну й зупинився на деякий час у маєткові Де-Бальменів, Липовиці. Літо 56-го року огорнуто для Куліша пам'ятанням про Шевченка; гостювання в гр. Де-Бальменів насичено атмосферою Шевченкових

віршів. Вражіння од сільської природи еднається з вражінням од поезій Шевченкових. Кожен новий день, що його перебуває Куліш у Де-Бальменів, приносить з собою нову згадку про поета. Заглибившись у сільський спокій, віддавшись цілком спогляданню спокою, провадив Куліш серпень в гостях у гр. Сергія Де-Бальмена, що саме тоді малював ілюстрації до Кулішевої «Орисі». «Орися, — пише Куліш, — виходить на Божий світ, що дальш, то все краще. Сергій упивсь у свою роботу, і вже в йому зайграла та струна, що змалку брала гору над іншими, — струна артистична. Тепер уже розмовляєм і про Чорну Раду, як би її ілюструвати. Я засадив за рисунок і Маню, і сам узявсь дещо дряпачь сепією з етюдів, а пані мене навчає. Тим часом дівчата за пальцями виспівують своїх пісень. Пані то з малою дитиною нянчиться, котору сама годує, то інше що-небудь, то узори дівчатам komponує, а тут же й чоловікові у його ілюстраціях раду дає. Що треба, то й сама, взявши кисточку, підправить, бо вона у пейзажі заткне його за пояс». Захоплений цим артистичним оточенням, Куліш ладен сказати життю оптимістичне: «так!». «Ні, таки на світі багато дечого є хорошого, а між хорощим Липовиця не послідує». «Гарно сей день прожив я, спасибі Богу!», — пише Куліш 15-го серпня і, віддаючись переживанням тихих серпневих вечорів, відтворюючи ритми вечірнього спокою в ритмах Шевченкового віршу, він додає: «Лягаючи спати промовляв собі на память Перебендині вірші, у которих намальована вечірня пора, почута тихою душею. Ти ще не знаєш їх; ось вони:

*Садок вишневий коло хати;
Хрущі над вишнями гудуть;
Плугатарі з плугами йдуть;
Співають, ідучи, дівчата,
А матері вечерять ждуть.*

ЗМІСТ

Куліш-хуторянин	3
Теорія «культурництва» в Кулішовому листуванні р. 1856–1857.	43
«Чорна Рада» як роман соціальний	68
Матеріяли до історії приятелювання Куліша й Шевченка р. 1856–1857-го.	80
Пантелимон Куліш у п'ядесяті роки	102
Чорна Рада	348
Олексій Однорог	407
«Яків Якович, як повість про бідного службовця»	438
Воспоминанія дѣтства.	459
«Записки о Ю. Руси» та етнографічні студії Кулішеві	466
Місце фольклору в краєзнавстві.	497
Примітки.	512